

'In het belang der openbare orde'

Overtredingen en misdrijven rond 1890

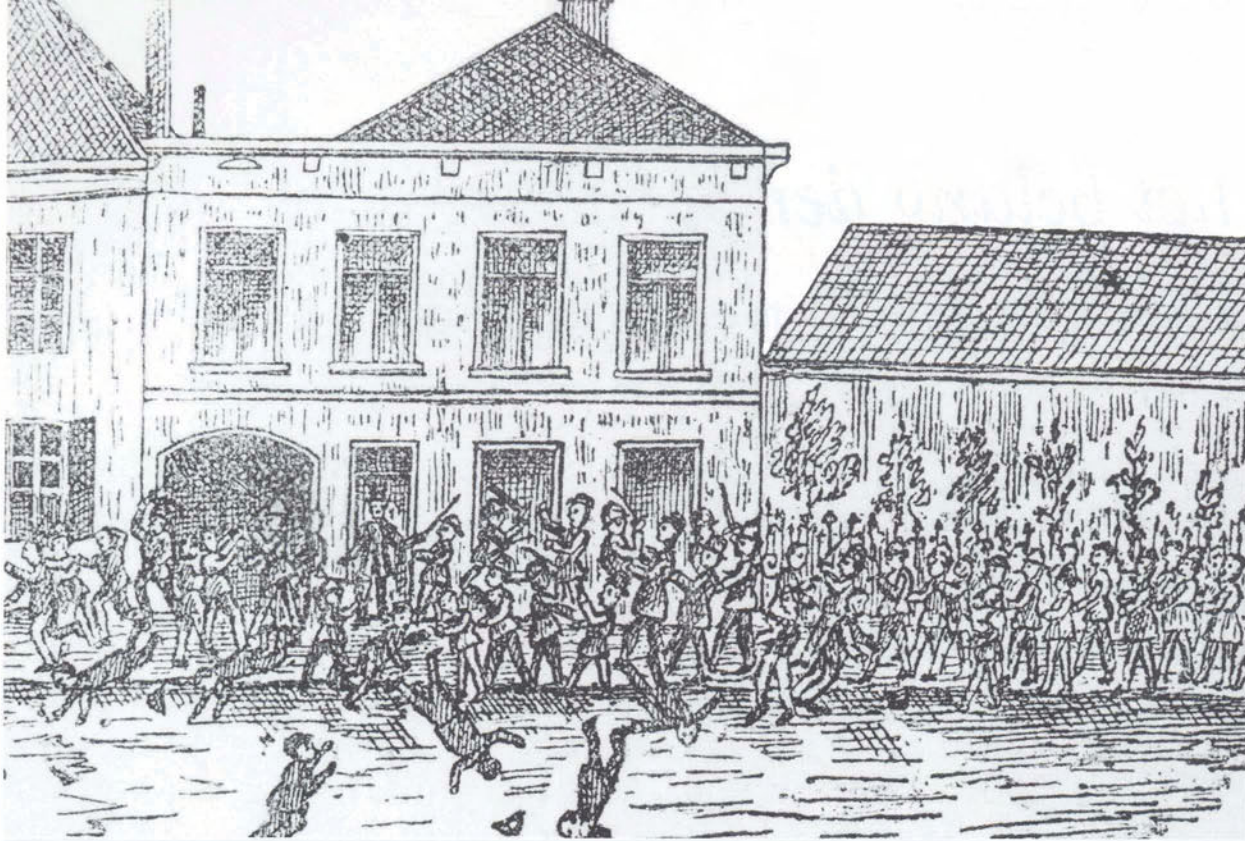
Gerard van Gurp *

Burgers hebben in het dagelijks leven te maken met wetshandhaving door de politie. Ze staan er ambivalent tegenover: bestrijding van de criminaliteit en handhaving van de veiligheid vinden ze noodzakelijk, maar bekeuringen voor kleine overtredingen stuiten op onbegrip. Dat was honderd jaar geleden niet anders. Wetsovertredingen en misdrijven in de Bossche samenleving van 1890 informeren ons over het dagelijks leven van toen.

De stad groeide tussen 1850 en 1890 van 21.700 tot 27.100 inwoners, mede door vestigingen uit de Meierij vanwege de landbouwcrisis.¹ Al deze nieuwe Bosschenaren moesten op hetzelfde oppervlak wonen. De vestigingsstatus was in 1874 wel opgeheven en ook de wallen waren ontmanteld, maar door herhaalde overstromingen bleef het gebied daarbuiten onbewoonbaar. Huizen en huisjes stonden dicht op elkaar gebouwd.² De leefomstandigheden in de arbeidersbuurten waren erbarmelijk: vochtige huizen, smalle straatjes en steegjes met schaars licht. De was werd buiten gedaan en daar te drogen gehangen. Veel huizen hadden geen privaat. Er waren openbare privaten, soms één voor zeven tot zelfs twintig gezinnen. De aanleg van riolering was wel begonnen, maar alleen in de meer welvarende wijken voltooid. Onder de privaten bevonden zich grote beerputten, die van tijd tot tijd geleegd werden. Dat verspreidde een enorme stank. In 1874 besloot de gemeenteraad een systeem van gesloten tonnen op te zetten, maar dit werd nooit in praktijk gebracht.³ Bewoners zonder privaat leegden de inhoud van hun pot of emmer, evenals het huisvuil, vaak in de Binnendieze, in een open rioolgreppel op straat of kieperden de inhoud over de stadsmuur. In de kleine straatjes werd het vuil niet opgehaald. De hygiëne liet alles te

Dronkenschap en drankzucht veroorzaakten veel ellende. De 'Vereeniging tot Afschaffing van Sterke Dranken' verstreekte getuigschriften aan hen die alcohol afzwoeren.

Op de avond van 1 augustus 1891 trokken vele Bosschenaren door de stad in de richting van de woning van de politiecommissaris aan de Zuid-Willemsvaart. Toen gebeurden er ongelukken.
Illustratie bij de beschrijving van het 'marktoproer' door Jocris in de Noordbrabanter van 1 en 2 november 1891.

wensen over. Honden, als trekdier in gebruik, vervuilden de straat.⁴

In 1890 was pas eenderde van de Bossche huizen – en dan nog vanwege het abonnementsgeld alleen in de rijkere straten – op het waterleidingnet aangesloten, ofschoon de aanleg al in 1886 begonnen was. Op sommige plaatsen waren standpijpen aangebracht, waaruit bewoners leidingwater taptten. Meestal echter werd water betrokken van welpompen, die her en der in de stad stonden. Dit water was verontreinigd. Beerputten lekten en vervuilden het grondwater. Toch gaven bewoners er de voorkeur aan, omdat het leidingwater soms zand bevatte.⁵

Op 31 plaatsen stonden urinoirs (waterbakken),⁶ die vaak door de slechte afvoer en door vuil een bron van stank en overlast vormden, al werden ze van tijd tot tijd schoongemaakt met de teerkwast en chloor.⁷ Geen wonder dat het met de gezondheidstoestand van de bevolking onrustbarend gesteld was. De sterftcijfers in Den Bosch waren de hoogste in Nederland. Tussen 1880 en 1890 gemiddeld 30 sterfgevallen per duizend inwoners (Amsterdam 27, Nederland 23).⁸ In 1891 steeg dat cijfer in 's-Hertogenbosch zelfs tot 35 per duizend.⁹ Tussen 1870 en 1930 was het jaarlijks sterftcijfer steeds hoger dan dat van Nederland.¹⁰ De kindersterfte was hoog, vermoedelijk door ondervoeding. In het eerste levensjaar overleed één op de vier kinderen.¹¹ Soms verrichtten epidemieën (cholera, pokken, griep) hun verwoestend werk.

Gemeentepolitie, 28 personen sterk (een commissaris, een inspecteur, een adjunct-inspecteur, een hoofdagent en 24 agenten), handhaafde de orde met behulp van 16 nachtwakers, 5 assistenten¹² en een detachement Rijkspolitie van de Koninklijke Marechaussee.

De krant

De Noordbrabanter gaf een aardig beeld van wetsovertredingen in de stad. De kroniekschrijver *Jocris* (pseudoniem van J. Krekel) zorgde elke week voor commentaar, aangevuld door talrijke ingezonden stukken. De politie was zelf ook niet van onbesproken gedrag. Door groot verloop (in 1889 verlieten niet minder dan 14 politiedienaren de dienst, evenals een nachtwaker die ontslagen werd wegens dronkenschap) waren veel agenten pas kort in dienst en niet altijd voor hun taak berekend.¹³ Volgens *Jocris* misten zij de tact om met uitdagende of agressieve mensen om te gaan. Ze traden wel eens driftig en vloekend op.¹⁴ Soms vond de commentator ze ook weer te laks in het bekeuren van hinderlijke overtredingen. Er heerste willekeur in het al of niet opbrengen van dronkaards. Agenten waren door hun optreden vaak zelf de oorzaak van 'wederspanning' en bovendien niet vies van een borreltje in diensttijd. 'Men ziet uur op uur overal dienders kroegen in en uit gaan.'¹⁵ Mededelingen in gemeenteverlagen en in het archief van de politie bevestigen dit beeld. Herhaaldelijk werden agenten bestraft

met inhouding van hun loon wegens plichtverzuim en drankmisbruik: bezoeken van herbergen en dronkenschap tijdens diensturen. Zo vermeldde de orders van de commissaris in 1893 dat agenten tijdens de kermis 'dranklucht afgaven'. In 1885 werd een agent tien dagen geschorst 'wegens het in hooge mate verkeer en onder drankinvloed, het verlaten van de rondedienst en het ongekleed op de straat lopen'.¹⁶

Over het verbaliseringsbeleid van de politie merkte de kroniekschrijver schamper op: 'Men wone eens enkele zittingen van het kantongerecht bij en men zal bemerken dat 10 ja 15 van dezelfde overtredingen, alle geconstateerd op eenzelfde of een daarop volgende dag, in ééne zitting worden behandeld. Daaruit zou men afleiden dat zoo nu en dan, wanneer de commissaris te weinig verbaal heeft naar zijn zin, de agenten eene order krijgen om de eerste dagen goed toe te zien op het uitkloppen van kleederen, het hebben staan langs de openbare straat van vuilnisbakken, het niet gesloten houden van kelderluiken en meer van die nietigheden'.¹⁷ Het gemeenteverslag over 1888 repte inderdaad over een agent, die in dat jaar slechts zeven processen-verbaal had gemaakt (anderen wel 40 tot 70).¹⁸

Wat schreef de krant over het gedrag van Bosschenaren? Voor carnaval vaardigde de burgemeester in 1890 een verbod uit om zich 's morgens gemaskerd in het openbaar te vertonen, terwijl koffiehuisen en herbergen na drie uur 's nachts gesloten moesten zijn. De bevolking werd gemaand af te zien van geraas, geschreeuw en getier.¹⁹ Blijkbaar was zo'n waarschuwing nodig. Een ingezonden stuk twijfelde echter aan het effect van dergelijke maatregelen met verwijzing naar gebeurtenissen van het vorig jaar: 'onbetamelijke handelingen der vermomden, talrijke vechtpartijen met ernstige verwondingen, zingen en tieren, ook van onzedige liederen, tot laat in de nacht, brutaliteiten van vermomden tegen anderen, slemperijen en dronkenschappen en eerrooverijen in het openbaar'.²⁰ Ten gevolge van dronkenschap raakten ook vermomden te water en verdronken.

Hinthamerstraat

Herhaaldelijk klaagde de krant over straatschenderij: het besmeuren van muren, afrukken van boomtakken, uit de grond halen van klinkers en ingooien van ruiten.²¹ Ze gewaagde ook van 'aankomende sigarenmakertjes van 13-18 jaar en vrouwelijke dweilen van dito ouderdom, die de vuilste en onzedelijkste taal uitbraken, dikwijls vergezeld gaande van niet-passende handelingen. Niet zelden worden ook onze fatsoenlijke dienstmeisjes door deze veelbelovende heertjes aangerand'.²² Berucht was de Hinthamerstraat, waar men niet veilig was voor straatmeiden en opgeschoten bengels, die er niet tegen opzagen een mes te trekken. 'De politie doet niets', was de klacht.²³ Het Plantsoen bleek zelfs overdag niet veilig. Meisjes werden

lastig gevallen met 'handelingen, te afschuwelijk dan dat zij hier kunnen beschreven worden', aldus Jocris.²⁴ De nog onverlichte Stationsweg was 'avond op avond bezaaid met vele deernen, die den weg naar 't spoor ontoegankelijk maakten voor fatsoenlijke liën. Op en langs den weg openbaarde de liederlijkheid zich in al haar walgelijkheid'.²⁵ Dit alles loog er niet om.

Volgt mijne woorden maar niet mijne werken.

VERLENGSTUK VAN BLAUWBAARD EN VAN SILBERSTEIN.

WIJZE: *Doleeren.*

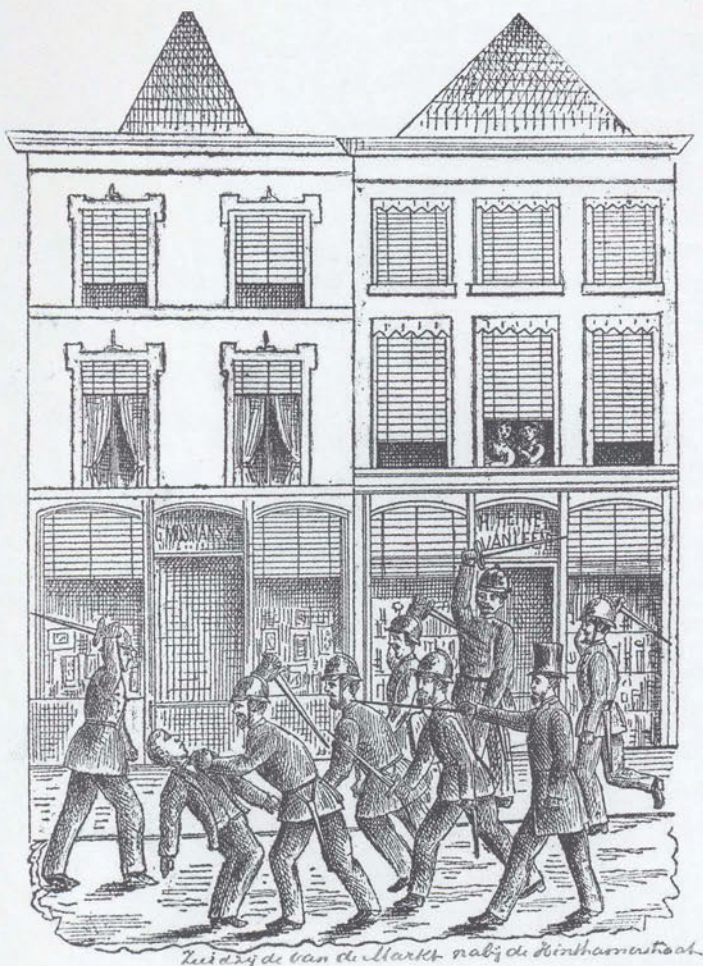
Geacht publiek blijft even staan,
Als 't U bevallen mocht
't Verlengstuk zal ik zingen gaan,
Dat ik heb opgezocht;
Ik weet niet of het waar kan zijn,
Dat zoo iets heeft bestaan,
Of Blauwbaard en van Silberstein,
Ook dat nog heeft gedaan. Ja, ja, ja, ja,
Maar is 't niet waar vergeef met mijne heeren
Den langen Driek die dit ging praktiseeren.

Vooreerst heeft men van Silberstein
Dat was een rare klant,
Hij had een dochter, engelrein,
En niemand kreeg haar hand;
Althans gij moet mij goed verstaan,
Een knecht was veel te klein;
Papa's beskuit was, dat haar man,
Een baas, dat moest hij zijn. Ja, ja, ja, ja,
Gij moogt met arme lui niet meer verkeer en,
Daarvoor staat u Papa te hoog in eere.

Daarop kwam toen het bruilofsfeest
't Kon haast niet mooier zijn,
Voor kosten was men niet bevreesd,
Bij stroomen liep de wijn;
Maar of de kosten van dat feest,
Het is mijn onbekend,
Of die van 't marktgeld zijn geweest.
Of van het traktement. Ja, ja, ja, ja,
Vijfhonderd pop dat wil men toch bewee ren,
Liet hij daar op het Bruiloftsmaal vertee ren

Ten slotte Blauwbaard ook nog wat,
Uit 't leven in zijn huis
Een Dienst neid waar hij zin in had
Was hij eens alleen meê thuis;
Hij vroeg haar wat, 't was niet haar zin,
Ook niet veel goeds. naar 't scheen,
Want 't meisje pakte haar boeltje in
En Blauwbaard bleef alleen. Ja, ja, ja, ja,
En nu geacht publiek, gij Dames, Heeren,
Mijn lied is uit en ik ga mijn keel eens smeeren.

Een van de door H. van Baardwijk (alias 'de Lange Driek') in 1891 gemaakte spotliederen op het optreden van hoofdagent 'Van Silberstein' en commissaris 'Blauwbaard'. (Uit: het bij noot 32 vermelde handschrift van Jocris)

Voor de winkels van Mosmans (thans Markt 27) en Heinen-Van Leent (Markt 25) werd op 20 augustus 1891 flink gevochten. Illustratie bij de beschrijving door Jocris in de Noordbrabanter van 2 december 1891.

Minder ernstig, maar wel irritant, was de gewoonte van boeren die naar de markt gingen. Zij zetten hun wagens en karren overal maar neer zonder uit te spannen en maakten die met een touw ergens aan vast waarover de mensen struikelden.²⁶ Volgens de krant deed de politie hier niets aan. Maar zij bekeurde wel bakkers en bierbotelaars die hun waar rondbezorgden en hun wagen even onbeheerd op de weg lieten staan om uit te laden.²⁷ De mensen ondervonden ook veel hinder van geparkeerde melkwagens en van de daaronder gespannen honden die urenlang lagen te janken, terwijl men op sommige plaatsen in de stad onbeheerde voertuigen gewoon mocht neerzetten. Herhaaldelijk kwam het voor dat voorbijgangers in een open kelderluik zonder verlichting dreigden te tuimelen.²⁸ Andere ergernissen: het zich niet houden aan de politieverordening om bij vorst geen water op straat te gieten of in geval van gladheid na te laten de straat voor het huis met zand of as te bestrooien. Daardoor gleden mensen soms uit en braken een been.²⁹ Op de markt werden kooplui geverbaliseerd voor de handel

in ongekeurd vlees of bedorven vis. Ook verkocht men kunstboter (margarine) voor boter.³⁰ De politie moest er soms aan te pas komen om de orde te handhaven onder agressieve verkopers en hun klanten.³¹

Fraude

Een zaak die in 1890 en 1891 veel stof deed opwaaien was de fraude door een hoofdagent, belast met de inning van de marktgelden. Daarop bestond volgens Jocris geen controle. Hij pleitte voor invoering van een systeem van kaartjes als bewijs van betaling.³² Na invoering van zo'n couponsysteem bleek de opbrengst van de marktgelden tot de helft te zijn gedaald! Blijkbaar had de hoofdagent jarenlang een deel van het geld in eigen zak gestoken. Dit was ook de conclusie van een onderzoek dat op last van de gemeenteraad was verricht. De hoofdagent werd geschorst, maar niet veroordeeld, omdat hij nooit een formele opdracht tot inning van marktgelden had ontvangen... Op de markt werden allerlei liedjes te koop aangeboden waarin de politie werd bezongen. De hoofdagent en de commissaris van politie, verantwoordelijk voor het gebeurde, heetten hierin *Van Silberstein* (wegens de hoeveelheid zilver op het uniform van de hoofdagent) en *Blauwbaard* (vanwege diens baard en de verdenking dat hij zijn vrouw mishandelde). Toen een menigte van 700 à 800 personen bij het huis van de commissaris toepasselijke liederen zong, en bij andere gelegenheden de politie zingend provokeerde, liep de zaak uit de hand. In augustus 1891 ontstonden rellen, die de politie, op bevel van de commissaris, met geweld uiteensloeg. De gemeenteraad sprak van buitengewoon machtsvertoon en machtsmisbruik. Bij één demonstratie waren volgens de krant wel 3000 mensen op de been. De acties richtten zich nu niet meer alleen tegen de commissaris, maar algemeen tegen de politie. Bij het herstel van de orde voerde de marechaussee ook charges uit en werden huzaaren ingezet. De burgemeester vaardigde een samenscholingsverbod uit voor meer dan drie personen en vervroegde het sluitingsuur van herbergen en tapperijen. De gemeenteraad kreeg een rekwest met 1300 handtekeningen aangeboden om de commissaris van politie te (doen) ontslaan. Het werd verzonden aan koningin-regentes Emma. De rust keerde langzamerhand terug toen de commissaris een maand met verlof werd gestuurd, maar de zaak behoorde pas definitief tot het verleden, toen in 1892 de commissaris werd overgeplaatst.

De rechter

Voor een objectievere indruk van wetsovertredingen en misdrijven zijn de vonnissen van het kantongerecht en van de arrondissementsrechtbank bij uitstek informatief. Het kantongerecht strafte kleine overtredingen met ten hoogste zeven dagen cel. Voor de arrondissementsrechtbank verschenen ernstiger misdrijven. Het gerechtshof

diende als beroepsinstantie.³³ Een vonnis kende de volgende onderdelen: een politierapport, verklaringen van de beklagde(n) en van getuigen, het oordeel van de rechter en de opgelegde straf. Een beschrijving van overtredingen en misdrijven tonen de precieze feiten, maar ze gunnen ons ook een kijkje in het dagelijks leven. De vonnissen van het kantongerecht in 1890 zijn in tabel 1 gerangschikt, voorzover ze betrekking hebben op processen-verbaal in de stad.³⁴

Sommige vonnissen strekten zich uit over meer personen en/of meer delicten. Opvallend is de vaak voorkomende openbare dronkenschap. Veel van de aangegeven overtredingen spreken voor zichzelf. Honden moesten op de openbare weg van een goedgekeurde muilkorf voorzien zijn en aangeliind, ter voorkoming van hondsdelheid. Deze verplichting gold in 1890 voor vier maanden.³⁵ Tot ordeverstoringen rekende men meestal: 's nachts luidruchtig zingen en schreeuwen, vloeken of schelden, ook in huis, als het buiten te horen was. Dat ging vaak samen met dronkenschap. Als markt- en handelsovertredingen beschouwde men het staan op een niet aangewezen plaats, straathandel zonder vergunning, verkoop van ongekeurd of bedorven vlees, verkoop van margarine zonder aanduiding dat het geen boter was, het gebruik van niet-geijekte gewichten en maten (er werd soms op de arm gemeten) en het in pand nemen van militaire kleding.

Het kloppen van kleden overdag was vanwege het stof in de atmosfeer verboden. Dat stof werd schadelijk geacht voor de gezondheid en in verband gebracht met tuber-

culose. De verordening om de straten voor de woning schoon te vegen en het trottoir met water te boenen beoogde de openbare hygiëne te bevorderen. De gevallen van straatschenderij hadden vooral betrekking op baldadigheid van jongeren, zoals het gooien met sneeuwballen of paardenmest, aan een rijtuig hangen, naschreeuwen van iemand die niet wel bij het hoofd was, in het plantsoen lopen, belletje trekken, gaslantaarn uitdoen, bloemen plukken.

Bij verkeersovertredingen ging het over het in draf rijden met paard en wagen, het rijden op de kanaaldijk, over klinkerpad of trottoir, het blijven zitten op de hondenkar bij het ontmoeten van een paard in draf voor rijtuig of omnibus, het rijden zonder licht met de 'vélocipède', slapend of dronken op de hondenkar zitten, het nalaten van het met een vlag waarschuwen bij open spoorbomen en een naderende trein.

De diverse overtredingen in tabel 1 betroffen zeer uiteenlopende zaken zoals het ruimen van de beerput zonder licht aan het gebouw of aan de kar of zonder kennisgeving aan de politie, of de put te vol hebben laten worden, het rijden van de mestwagen buiten daarvoor gestelde tijden, niet schrobben van het trottoir voor het huis, een niet vastgezette ladder, bloempotten op de raamdorpel op eerste of tweede verdieping, het optreden van kleinkunstenaars zonder vergunning, onbevoegd inzetten van kunststanden, roken in de trein in een niet-roken rijtuig, niet verschijnen als getuige bij de rechtbank, plaatsen van een schutting zonder vergunning, niet aangeven van een besmettelijke ziekte van een paard, enzovoort.

Overtredingen met betrekking tot de openbare orde hadden meestal met overmatig drankgebruik te maken.

Voegt men hierbij de overige overtredingen verband houdende met drankgebruik, zoals de categorie 'tappen' in tabel 1, dan hebben meer dan 40% van de vonnissen van de kantonrechter met drankmisbruik te maken.

Vonnissen van de arrondissementsrechtbank voor zover betrekking hebbend op zaken in Den Bosch, zijn in tabel 2 weergegeven.³⁶

Tabel 1.
Vonnissen Kantongerecht 1890

kennelijke staat van dronkenschap	490
voertuigen onbeheerd, belemmering van verkeer	154
hond zonder muilkorf	116
ordeverstoringen	111
markt- en handelsovertredingen	88
kleden kloppen en was drogen op straat	77
straatschenderij	70
verkeersovertredingen	50
lopen over andermans land	49
vuil op straat of in Binnendieze gooien	47
kelderluiken niet afgesloten	47
wateren, behoeften doen op straat	42
met geld spelen op straat	35
tappen zonder vergunning, aan kinderen	
of na sluitingstijd	35
valse naam aan politie opgegeven	28
stroperij (vissen, vogels, gras)	26
vuilnisbak op straat laten staan	25
diverse overtredingen	63

Totaal 1553

Tabel 2.
Vonnissen Arrondissementsrechtbank 1890

landloperij of bedelen	127
mishandeling	92
vernieling	34
diefstal of inbraak	31
wederspanningheid	22
belediging ambtenaar	7
diversen	20

Totaal 333

Twee Bossche agenten in een olijke bui op de kermis aan het begin van deze eeuw. (Foto: Stadsarchief)

De talrijke vonnissen betreffende landlopers (daklozen) en bedelaars vallen op. Onder 'diversen' treft men zaken aan als: poging tot omkoping van een agent, belastingontduiking, aantasting van de openbare eerbaarheid, huisvredebreuk, valsheid in geschrifte en meened. Door omkoping van een diender (met een kwartje of een gulden) poogde men arrestatie, zoals bij dronkenschap, te voorkomen. Zulk een poging suggereert soms succes. Landlopers kwamen voor tussen 20 en 70 jaar. De helft van de veroordeelden wegens geweldsmisdrijven was jonger dan 25, relatief veel sigarenmakers. Ze stonden bekend als ontevreden en agressief. Deze beroepsgroep bestond ook grotendeels uit jongeren. Gewelddelicten, mishandeling, vernieling, wederspanning (verzet bij arrestatie) en belediging van een agent of veldwachter gingen meestal gepaard met dronkenschap. Mishandeling was doorgaans een gevolg van een vechtpartij. Kennelijk bestond er veel nachtelijk burengerucht. Vooral bij bierhuizen (herbergen) en danshuizen kwamen vechtpartijen voor en sneuvelden ruiten. Het kwam ook voor dat iemand op straat lag om zijn roes uit te slapen. Hij werd dan door de politie gemaand naar huis te gaan of opgebracht. Dan verzette zich wel eens de dronkaard. Soms bemoeiden vrienden of toevallige voorbijgangers zich ermee om de arrestant te bevrijden. Uit de woorden die politieagenten of veldwachters naar het hoofd geslingerd kregen, blijkt dat zij niet erg geliefd waren. Sommige scheldwoorden doen nu wat komisch aan: *leelijke snotneus, aap, kwajongen, ploert, smeerlap, schoft* (de laatste drie omdat de beklaagde een politieman

van een verhouding met zijn vrouw verdacht), *beest, vuil, gemeene aardappelenboer*. De laatste was de bijnaam van een van de dienders. Uit de beschrijvingen blijkt dat er over het algemeen veel gescholden werd.

Soms was het optreden van de politie inderdaad ergerlijk: bij een controle op het schenken van jenever zonder vergunning, bezocht de gemeenteveldwachter het bierhuis (wat tijdens diensturen wel vaker gebeurde) en proefde uit het 'borrelglaasje met geel vocht' van een klant. Hij constateerde dat het jenever was, waarop een proces-verbaal volgde.

Voor landlopers en bedelaars - vrijwel allen van buiten Den Bosch - koesterde de politie weinig mededogen ('rondzwervend zonder middelen van bestaan, aangehouden in het belang der openbare orde').

Bij vechtpartijen en mishandeling bleef grof geweld vaak niet achterwege, waarbij ook vrouwen zich niet onbetuigd lieten: bijten, in gezicht stompden, messentrekken, aan de haren slepen, met haarspelden tussen de vingers over iemands gezicht gaan, aan oorbellen trekken. Het kwam zelfs voor dat met een sabel werd gevochten. Ook familieleden gingen met elkaar op de vuist. Voor het bepalen van de strafmaat was het vloeien van bloed van belang.

Straffen konden streng zijn. Dit gold bijvoorbeeld voor diefstal (tot twee jaar gevangenisstraf) als de dader (dienstpersoneel bijvoorbeeld) het in hem gestelde vertrouwen had geschonden. Ook het stelen van wasgoed van het bleekveld werd nogal zwaar bestraft. Voor landloperij (het rondzwerven zonder middelen van bestaan)

gold een straf van 12 dagen en meestal opzending naar een Rijkswerkinrichting voor de tijd van een half tot drie jaar.

Twee jonge dieven van elf en twaalf jaar (de een 'n kistje sigaren, de ander suikergoed, beide uit een winkel), werden ontslagen van rechtsvervolging om hun jeugdige leeftijd, maar wel tot hun achttiende jaar in een Rijksopvoedingsgesticht geplaatst.

Prostitutie in het openbaar - op het talud van het kanaal of voor de deur van een beklagde, 'ten aanschouwen van verscheidene personen' - was uiteraard ook strafbaar. Vermeldenswaard zijn nog de processen-verbaal in 1892 voor het colporteren met socialistische bladen, zoals *Voorwaarts*, waartegen tijdens kerkdiensten gewaar-schuwd werd. *Het Noordbrabantsch Dagblad* meldde echter dat de colporteur van rechtsvervolging werd ontslagen, wegens strijdigheid van de plaatselijke politieverordening met de grondwet.³⁷

Drankgebruik

Uit de talrijke vonnissen van de kantonrechter voor 'kenlijke staat' blijkt dat openbare dronkenschap in 1890 veelvuldig voorkwam. Deze vonnissen kwamen pas na 1881 voor (invoering van de drankwet ter beteugeling van het drankgebruik).³⁸ De overheid streefde de effectiviteit van deze wet na door beperking van het aantal lokalen waar sterke drank werd geschonken en bestraffing van openbare dronkenschap met geldboeten (van een tot drie gulden), met gevangenisstraffen bij herhaling en met plaatsing in een Rijkswerkinrichting wanneer betrokkene onverbeterlijk bleek.

Het aantal tapvergunningen werd gerelateerd aan het aantal inwoners: tussen 20.000 en 50.000 inwoners was dit één op 400. Voor Den Bosch kwam dit in 1890 neer op 63 vergunningen. Het aantal kroegen was echter aanzienlijk groter. Het provincieverslag over 1890 noemt een aantal van 228 met vergunning. Dat is één op 119 inwoners. Uit het adresboekje van 1890 blijkt dat veel eigenaren van tapperijen met vergunning overdag een beroep uitoefenden en 's avonds taptten.

Het drankverbruik in Den Bosch was inderdaad zeer hoog: 14,5 liter gedistilleerd (met een percentage van 50) per inwoner en per jaar in 1890, aanmerkelijk hoger dan het toch al forse landelijk gemiddelde van 8,9 liter.³⁹ Het was na 1850 voortdurend toegenomen. In 1890 dronken in Nederland per jaar en per inwoner ook nog eens 28 liter bier en 2 liter wijn.⁴⁰ Jenever was door de lage prijs (vier à vijf cent per glas) de drank van de arbeider. Bier kostte zes cent per glas.⁴¹

Vergelijking met elders

Het aantal vonnissen van de ongeveer 14000 volwassenen in Den Bosch laat zien dat per jaar ongeveer 13% in aanraking met de rechter kwam. Dit klopt misschien niet

helemaal (landlopers waren over het algemeen geen Boschenaars), maar het was in 1890 zeker geen marginaal verschijnsel. Dat aantal was de laatste jaren sterk toegenomen. In 1870 bijvoorbeeld sprak het kantongerecht in Den Bosch slechts 250 vonnissen uit en de arrondissementsrechtbank 61. Deze toename is voor een deel toe te schrijven aan de invoering van de drankwet in 1881, die openbare dronkenschap strafbaar stelde. Andere zaken voor het kantongerecht die in 1890 veelvuldig voorkwamen, betroffen verkeersovertredingen als gevolg van het toegenomen verkeer in de stad en vonnissen die samenhangen met heersende hondsdelheid. Ook het aantal vonnissen wegens ordeverstoringen was sterk gestegen. Daarnaast behandelde de rechtbank veel meer geweldsmisdrijven en gevallen van landloperij, samenhangend met de armoede.

Veel vonnissen zijn niet onder de noemer criminaliteit te brengen, maar betreffen overtredingen van de stedelijke discipline, zoals kleden kloppen, vuilnisbak buiten laten staan en dergelijke, en landloperij. Voor een deel hangt het grote aantal veroordelingen samen met het in de negentiende eeuw in grootte toegenomen politieapparaat en de strengere handhaving van de openbare orde, zodat er veel vaker geverbaliseerd werd.⁴² Dit was niet alleen in 's-Hertogenbosch het geval, maar het gold algemeen voor Nederland. Het is de vraag of de situatie in 's-Hertogenbosch met het grote aantal overtredingen en misdrijven afweek van de situatie voor Nederland als geheel. Het aantal strafzaken blijkt in 's-Hertogenbosch over de hele linie veel groter dan het gemiddelde voor Nederland⁴³ zoals uit tabel 3 valt af te leiden.

Tabel 3.
Aantal strafzaken per 100.000 inwoners, omstreeks 1890, voor 's-Hertogenbosch en voor Nederland

	's-Hertogenbosch	Nederland
strafzaken kantongerecht	5700	1685
strafzaken arrondissementsrechtbank	1260	480
openb. dronkenschap	1800	650
landloperij	470	59
mishandeling	340	93
vernieling	125	19
diefstal, verduistering	115	18

Hoe is dit grote aantal delicten in Den Bosch te verklaren? Sociologen relateren criminaliteit vaak aan bevolkingsdichtheid en overbevolking. Den Bosch was in 1890 een volle stad. De groeiende bevolking woonde op hetzelfde

kleine oppervlak. Het aantal eenkamerwoningen was schrikbarend groot. Ook de werkomstandigheden in volle fabrieken en de druk van het thuiswerk in een verpauperde omgeving werkten vervreemdend voor mensen die vroeger op het platteland woonden of een ambacht uitoefenden. Slechte woningen, misstanden in werk- en woonmilieu, lage lonen, armoede, geringe intellectuele ontwikkeling en weinig mogelijkheden tot ontspanning zullen mede de oorzaak geweest zijn van veel voorkomende landloperij, bedelarij en van het grote drankgebruik, veel hoger in 's-Hertogenbosch dan landelijk.⁴⁴ Dit lag blijkens veel processen-verbaal vaak aan de wortel van misdrijven als vechten, mishandeling en vernieling. Wellicht was het grote aantal vonnissen niet specifiek voor 's-Hertogenbosch, maar een algemeen stedelijk verschijnsel.

* Gerard van Gurp is historicus en publiceerde eerder over 's-Hertogenbosch in de zestiende eeuw.

Noten

- 1 Rijksarchief in Noord-Brabant (RANB), 097.801, 8427, Provinciaal verslag 1890.
- 2 P.A.M. van Ginneken, 'Opkomst van de zorg voor de volksgezondheid en de volkshuisvesting', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt en L.P.L. Pirenne (red.), *'s-Hertogenbosch op de drempel van een nieuwe tijd* (Tilburg 1960) 169 e.v.; Th.A. Wouters, *Van bedeling naar verheffing* (Tilburg 1968) 62 e.v.; J.J.M. Franssen, *De Bossche arbeider in zijn werk- en leefmilieu in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Tilburg 1976) 302 e.v.; José de Kruif, 'Zoveelen missen het onontbeerlijke... Zorg en samenleving', in: A. Vos e.a. (red.), *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad. 1629-1990* (Zwolle 1997) 198-215.
- 3 Franssen, *De Bossche arbeider*, 310.
- 4 *Noordbrabanter* 9, 10 november 1890; Jocris, 52 *Aanstellingen*, overgedrukt uit *De Noordbrabanter* met kanttekeningen ('s-Hertogenbosch 1891) 12.
- 5 *Noordbrabanter* 26, 27 oktober 1890; *Aanstellingen* 10; zie ook de kaart in *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad*, p. 201.
- 6 *Noordbrabanter* 18, 19 januari 1891; *Aanstellingen* 22.
- 7 *Noordbrabanter* 14, 15 september 1890; *Aanstellingen* 4; *Noordbrabanter* 1, 2 januari 1891; *Aanstellingen* 20.
- 8 Wouters, *Van bedeling*, 83.
- 9 Van Ginneken, *Opkomst van de zorg*, 176; Wouters, *Van bedeling*, 85.
- 10 Wouters, *Van bedeling*, 85.
- 11 *Noordbrabanter* 12, 13 oktober 1890.
- 12 Gemeente- c.q. Stadsarchief 's-Hertogenbosch (verder GAHt), *Adresboek 's-Hertogenbosch* 1890-91.
- 13 *Noordbrabanter* 12, 13 oktober 1890; *Aanstellingen* 8.
- 14 *Noordbrabanter* 21, 22 september 1890; *Aanstellingen* 5.
- 15 *Noordbrabanter* 12, 13 oktober 1890; *Aanstellingen* 8.
- 16 GAHt, Gemeenteverslagen; GAHt, Archief Gemeentepolitie, inv.nr. 1, Orders van de Commissaris van Politie voor de agenten; inv.nr. 6, Registers der beampten.
- 17 *Noordbrabanter* 12, 13 oktober 1890; *Aanstellingen* 8.
- 18 GAHt, Gemeenteverslag 1888.
- 19 *Noordbrabanter* 15 februari 1890.
- 20 *Noordbrabanter* 16, 17 februari 1890.
- 21 *Noordbrabanter* 19, 20 oktober 1890; *Aanstellingen* 8.
- 22 *Noordbrabanter* 26 mei 1891; *Aanstellingen* 40.
- 23 *Noordbrabanter* 28, 30 juni 1891; *Aanstellingen* 45.
- 24 *Noordbrabanter* 7, 8 juni 1891; *Aanstellingen* 42.
- 25 *Noordbrabanter* 28, 29 september 1890; *Aanstellingen* 6.
- 26 *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant* (PNHC) 3 oktober 1890.
- 27 *Noordbrabanter* 5, 6 april 1891; *Aanstellingen* 33.
- 28 PNHC 9 januari 1890.
- 29 *Noordbrabanter* 11, 12 januari 1891; *Aanstellingen* 21.
- 30 *Noordbrabanter*, ingezonden stukken 8, 9 juni 1890, 2 sept. 1890, 12 sept. 1890.
- 31 *Noordbrabanter*, 8, 9 maart 1891; *Aanstellingen* 29.
- 32 *Noordbrabanter* 9, 10 november 1890; *Aanstellingen* 12. Een overzicht van de gebeurtenissen is te vinden in diverse verslagen in *De Noordbrabanter* vanaf mei 1891. In Jocris (J. Krekel), *De troebelen te 's-Hertogenbosch in Augustus 1891* (handschrift in Bibliotheek Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg, CBM-L110; kopie in bibliotheek GAHt) bevinden zich ook de teksten van diverse liedjes. Sommige hiervan werden zo beledigend geacht dat de dichter tot twee maanden gevangenisstraf werd veroordeeld.
- 33 W.G.M. van der Heijden en J.G.M. Sanders, *Noord-Brabant in de negentiende eeuw. Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch 1993) hoofdstuk 2.
- 34 RANB, 125.11, Archief Kantongerecht, 64-68.
- 35 *Noordbrabanter* 18 en 22 maart 1890 en 18 juli 1890.
- 36 RANB, 116.01.04, Archief Arrondissementsrechtbank, 234-244.
- 37 *Noordbrabantsch Dagblad* 25 oktober en 24 november 1892.
- 38 Zie bijv. G.H.Jansen, *De eeuwige kroeg* (Utrecht 1976) 279-281.
- 39 Departement van Financiën, *Statistiek van het Koninkrijk der Nederlanden. Bescheiden betreffende de geldmiddelen*, 16, 1890; J.W. Belinfante, *De Staat tegenover het alcoholisme* (Leiden 1898) 198-202. Deze getallen zijn betrokken op het aantal inwoners. De consumptie per volwassene was dus aanzienlijk meer.
- 40 Jansen, idem, 293. Deze getallen zijn bepaald op grond van accijnsinkomsten, zodat het werkelijke verbruik nog wel wat hoger zou kunnen liggen.
- 41 *Noordbrabanter* 19, 20 oktober 1890; *Aanstellingen* 9.
- 42 Zo telde in 1852 en in 1870 het politiekorps slechts 7 respectievelijk 14 personen (GAHt, Gemeenteverslagen).
- 43 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Honderd jaar strafrecht in statistieken, 1886-1986* (1986).
- 44 Jansen, idem 294 (citaat uit Handelingen Tweede Kamer 1964, rede Minister).